

Una fàbrica d'estores al Castell d'Alaquàs (1934-1970, aprox.)

EL PROCÉS DE COMPRA-VENDA DEL CASTELL (1929-1941)

El període de temps en què l'empresari i polític blasquista Vicente Gil Roca fou amo del Castell-Palau d'Alaquàs s'estén al llarg de poc més d'una dècada: des del 15 de març de 1918, el moment en què el comprà a Julio Giménez Llorca¹, fins al 8 de gener de 1929, data en què va morir².

Amb posterioritat a la defunció de Gil Roca, la propietat de l'edifici quedà repartida en dues meitats indivises. La primera meitat passà a mans dels germans Claudia i José Cervera Mateu³, que el varen adquirir per herència «mitjançant escriptura pública lliurada davant el notari de València D. Eduardo Martínez Ferrer el 18 de desembre de 1929»⁴. A diferència de la primera, però, la segona meitat indivisa del Castell quedà fragmentada en tres noves parts indivises. Dues esde-

¹ Sobre el procés d'adquisició del palau per part de Gil Roca, vegeu: ROSELLÓ JAUNZARÁS, T.: «En defensa del Castell d'Alaquàs: El patrimoni d'un poble (1918)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, 2010, p. 115-136; i ROCA RICART, R.: «Julio Giménez Llorca, propietari del Castell d'Alaquàs (1889-1918)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, 2018, p. 195-240.

² És molt probable que Gil Roca traspassara sense deixar descendència, ja que l'esquela que anunciava la seua defunció, i que fou publicada als diaris *El Pueblo* i *Las Provincias* el dimecres 9 de gener de 1929, tan sols al·ludia a la seua vídua, Genoveva Mocholí Villanova, i a dues nebodes de la seua muller, Conchita i Josefina Requena Mocholí.

³ Claudia, que està enterrada a la secció novena del Cementiri General de València, va morir el 29 de novembre de 1984, als 84 anys d'edat. Amb la qual cosa podem deduir que havia nascut al voltant de l'any 1900.

⁴ Besó Ros, A.: «Ajuntament d'Alaquàs. Pla director del Palau Senyorial. Estudis previs. Memòria històrica», p. 19. Malgrat haver-ho intentat de diferents maneres, m'ha resultat impossible consultar tant aquesta escriptura com les de 1930 i 1941. L'explicació que he rebut és que aquests documents no esdevenen de pública consulta fins passats cent anys.

vingueren propietat de les germanes Carmen i Amparo Gil Roca⁵, que, com els Cervera Mateu, també les varen adquirir per herència i «mitjançant escriptura pública lliurada davant el notari de València D. Eduardo Martínez Ferrer el 18 de desembre de 1929»⁶. En canvi, la tercera part d'aquesta segona meitat indivisa degué ser heretada –després veurem per què– per Josefa Gil Roca⁷, que devia ser germana de Carmen i Amparo (i, òbviament, també de Vicente).

Esquela de Vicente Gil Roca que fou publicada al diari *El Pueblo* el 9 de gener de 1929.

D'aquesta manera, trobem que el 30 de gener de 1930, poc més d'un any després d'haver faltat Vicente Gil Roca, quatre dels seus hereus –Claudia i José Cervera Mateu, per una banda, i Carmen i Amparo Gil Roca, per una altra– varen vendre cinc de les sis parts en què havia sigut fragmentada la propietat del Castell d'Alaquàs al matrimoni conformat per Vicente Lassala Miquel –que havia nascut el 10 de maig de 1883 i moriria el 6 d'octubre de 1936⁸– i Isabel González Gómez –que havia nascut al voltant de 1887 i va morir el 14 d'agost de 1975, als 88 anys d'edat–, pertanyents a famílies de la burgesia de la ciutat de València⁹.

⁵ Carmen, que està enterrada a la secció tercera esquerra del Cementeri General de València, va morir el 28 de novembre de 1949, als 85 anys d'edat.

⁶ Besó Ros, A.: *loc. cit.*

⁷ Josefa, que està enterrada a la secció cinquena dreta del Cementeri General de València, va morir el 15 de novembre de 1937, als 67 anys d'edat. Crida l'atenció que a les esqueles mortuòries de Vicente Gil Roca, més amunt esmentades, no es faça cap referència a les seues germanes i hereves.

⁸ Consulteu la necrològica que en publicà l'*Almanaque Las Provincias* per a 1940, València, 1939, p. 702-703.

⁹ Atesa la informació que recull el número de *Las Provincias* corresponent al 20 de juny de 1909, el casament entre Vicente Lassala i Isabel González degué formalitzar-se el 19 de juny de 1909 al Districte del Mar.

D'una altra banda, sabem també que, un any després de contraure matrimoni, la parella degué tenir un fill –a qui

La sisena part de l'immoble, tanmateix, degué restar, com ja he dit, en propietat de Josefa Gil Roca fins al 15 de novembre de 1937, dia de la seua defunció. A partir d'aquella data, aquesta part de l'edifici correspondria a Manuel Hernández Gil, fill de Josefa, que va morir vuit mesos després de sa mare, el 21 de juliol de 1938, als 40 anys d'edat¹⁰. Com a conseqüència d'aquesta segona defunció, el 21 de juliol de 1938 la propietat de la sisena part del Castell passaria al xiquet Manuel Hernández Ruiz, de tan sols 2 anys d'edat, que havia nascut en 1936 com a fruit del matrimoni entre Manuel Hernández Gil i María Manuela Liberta Ruiz Regot.

Esquela d'Isabel González Gómez que fou publicada al diari *Levante* el 17 d'agost de 1975.

Així, doncs, en abril de 1939, a la finalització de la Guerra Civil, la propietat del Castell d'Alaquàs estava repartida de la següent manera: cinc de les sis parts en què havia sigut dividida després de la mort de Vicente Gil Roca eren ara propietat exclusiva d'Isabel González Gómez (el seu marit, Vicente Lassala Miquel, havia sigut afusellat per un tribunal popular a principis d'octubre de 1936, en plena Guerra Civil); mentre que la sisena part pertanyia, per herència, al xiquet

posaren de nom José Vicente— que va morir quan era xiquet. Així es pot comprovar a l'esquela que publicà el *Diario de Valencia* el 19 de febrer de 1918: «El niño José Vicente Lassala y González ha fallecido a las once de la mañana del día de ayer, a los siete años y medio de edad, habiendo recibido los Santos Sacramentos». També s'hi afirma que: «Sus afligidos padres don Vicente y doña Isabel González, abuela doña Isabel González Fos, hermanos, tíos y primos, participan a sus amigos tan sensible pérdida y suplican se sirvan asistir a la conducción del cadáver, que tendrá lugar hoy, a las once de la mañana, desde la casa mortuoria, calle de Calatrava, 13, a la puerta de San Vicente». En aquest sentit, tenim notícia que el matrimoni Lassala-González tingué, almenys, tres fills més: Bernardo, que fou militar d'aviació i president de la Diputació de València entre 1958 i 1969; Luis; i María Isabel.

¹⁰ Manuel està enterrat a la secció dècima del Cementeri General de València.

Manuel Hernández Ruiz, de només 3 anys, amb sa mare, María Manuela Liberta Ruiz Regot, com a usufructuària.

Tanmateix, el 27 de gener de 1941, trenta mesos després d'haver faltat el seu marit, María Manuela Liberta Ruiz Regot esdevingué propietària de la part del Castell que corresponia al seu fill, en adquirir-la «per adjudicació de pagament de deutes atorgada per Josefa Gil Roca i Manuel Hernández Gil davant el notari de València D. Fco. Javier Bosch Navarro»¹¹. És a dir, que en gener de 1941 María Manuela Liberta va adquirir la propietat d'aquella sisena part del Palau que, per dret d'herència, havia de passar al seu fill com a contraprestació d'uns suposats deutes –no sabem quins– que la seua sogra –Josefa Gil Roca, morta tres anys i dos mesos abans, en novembre de 1937– i el seu marit –Manuel Hernández Gil, traspasat dos anys i sis mesos abans, en juliol de 1938– tenien contrets amb ella. I tan sols seixanta dies després d'esdevenir-ne propietària, el 31 de març de 1941 María Manuela Liberta vengué aquella sisena part del Castell a Isabel González Gómez, «davant el notari de València D. Francisco Javier Bosch Navarro»¹². De manera que, a partir d'aquella darrera data, la vídua de Vicente Lassala Miquel es convertí en la propietària única de l'immoble; i en la tercera persona que, després de la desaparició del senyoriu d'Alaquàs, n'esdevenia posseïdora de manera completa¹³.

Com resulta evident, el final de l'operació de compra-venda del Castell –certament singular– protagonitzada durant els primers mesos de 1941 per María Manuela Liberta Ruiz Regot i Isabel González Gómez tingué un clar damnificat, ja que comportà que el xiquet Manuel Hernández Ruiz –que en aquell moment tenia entre 4 i 5 anys d'edat– quedara desposseït de la part de l'edifici que, en bona lògica, li corresponia per herència del seu pare i de la seua àvia. I, de fet, així començà a denunciar-ho públicament tres dècades i mig després d'aquells episodis, durant els anys setanta.

D'aquesta manera, l'alaquaser Ricardo Monera González¹⁴ –els avis del qual, Francisco González Forriol i Maria Planells Martínez, varen ser estatgers del

¹¹ Besó Ros, A.: *loc. cit.*

¹² *Ibidem*.

¹³ Al respecte, cal recordar que, abans que ella, n'havien sigut propietaris únics Julio Giménez Llorca (durant el període 1889-1918) i Vicente Gil Roca (durant el període 1918-1929).

¹⁴ Entrevista mantinguda el 28 de maig de 2019.

Castell amb anterioritat a 1936¹⁵— recorda que, després de la mort de Franco, allà pels anys 1976 o 1977, un dia es presentà en casa dels seus pares un matrimoni català que desitjava parlar amb els seus avis. Ricardo, a qui he d'agrair l'amabilitat que ha demostrat en explicar-me aquests fets, evoca que els varen dir que volien reclamar una part de la propietat del Castell; i que, a l'efecte, buscaven les persones que n'havien estat estatgeres abans de la Guerra Civil, com ara els seus avis, amb la intenció de recaptar testimonis orals amb què poder realitzar una cronologia de les vicissituds per les quals havia travessat l'edifici durant els anys previs a la contesa bèl·lica.

Encara que Ricardo desconeix la identitat del matrimoni català que, a finals dels anys setanta, visità la seua família, és molt probable que es tractara de Manuel Hernández Ruiz —que aleshores devia tenir uns 40 anys— i la seua esposa. De fet, el 22 de desembre de 1985 el periodista Julio Monreal, que es va fer ressò de la reclamació de Manuel a les columnes del diari *Levante*, afirmava el següent: «Manuel Hernández Ruiz [...], que actualmente se gana la vida como conductor en una localidad cercana a Barcelona, lleva ocho años reclamando en los juzgados la propiedad de una parte de dicho castillo [d'Alaquàs], del que dice que se vio desposeído en 1941, cuando él sólo tenía cinco años, y sus familiares, incluida su propia madre, no le nombraron un defensor jurídico que velara por sus intereses al partir la herencia de su padre y de su abuela»¹⁶.

Així mateix, Monreal també hi assegurava que Hernández Ruiz «nació del matrimonio mal visto entre el hijo de una adinerada familia valenciana y una artista de “varietes”»; que «Vicente Pampló Gil, albacea y primo hermano del demandante [Manuel Hernández Ruiz], declaró antes de morir¹⁷ que “todo es un chantaje y una mentira. Su madre [María Manuela Liberta Ruiz Regot], una artista de varietés bastante inteligente, recibió lo que le pertenecía y desapareció. Todo se hizo a su entera satisfacción”»; i que «Manuel Hernández se ha llevado ya el primer revés en los juzgados. Uno de distrito rechazó su pretensión de declarar

¹⁵ La tia de Ricardo, Maria González Planells, nasqué en 1933 al Castell. Però sa mare, Francisca González Planells, nascuda en 1936, ja no.

¹⁶ MONREAL, J.: «Príncipe destronado exige su castillo», *Levante*, 22 de desembre de 1985. Dec aquesta informació a l'amabilitat de Josep M. Soriano Bessó.

¹⁷ Vicente va faltar el 19 de febrer de 1983, als 80 anys d'edat, i està enterrat en la secció divuitena del Cementeri General de València.

nulo el acto de la herencia, requisito previo e imprescindible para reclamar los bienes no sólo a los que en su día se los quedaron, sino a los que los poseen en la actualidad»¹⁸.

Siga com siga, del que no hi ha dubte és que les accions de Manuel Hernández Ruiz, al qual és evident que la justícia no donà la raó, aconseguiren sembrar la sospita sobre la legitimitat de l'operació de compra-venda del Castell practicada en gener i març de 1941, amb la conseqüent reacció irada dels Lassala. Per això Monreal també afirmà que Hernández Ruiz «es la única persona que tiene prohibido el paso al Castillo de Alaquàs por orden expresa de sus dueños»¹⁹. Una sospita que, de moment, no és possible dissipar. Potser, el dia que les escriptures i d'altres documents notariais siguin de consulta pública, comptarem amb noves dades per a aclarir el que, ara mateix, tan sols pot quedar en el terreny de les suspicàcies.

ESTORES MADE IN CASTELL (1934-1970, APROX.)

Així, doncs, tornant a la dècada dels anys trenta, sabem que, a partir del 30 gener de 1930, el matrimoni integrat per Vicente Lassala Miquel i Isabel González Gómez esdevingué propietari de la major part del Castell-Palau d'Alaquàs, un monument que, malgrat la Reial Ordre de protecció signada el 21 d'abril de 1918 –mitjançant la qual se'l declarava edifici artístic²⁰–, es trobava en un estat de deteriorament certament avançat. En aquest sentit, només caldrà recordar que, dos anys abans, en febrer de 1928, li fou enderrocada –de manera il·legal– la torre nord-oest²¹.

Si ens situem en gener de 1930, una pregunta hem de fer-nos: ¿per quin motiu el matrimoni Lassala-González es mostrà interessat a adquirir un edifici de les característiques que aleshores presentava el Castell, amb un passat majestuós però, en aquell moment, molt degradat i pràcticament abandonat? Certament, resulta difícil saber-ho. Per tant, només podem suposar-ho. En qualsevol cas,

¹⁸ MONREAL, J.: *loc. cit.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ Podeu consultar la Reial Ordre a: ROCA, R.: *A l'ombra del Castell. Escrits sobre Alaquàs i el seu Castell-Palau*, Alaquàs, 2018, p. 108.

²¹ Vegeu: ROCA, R.: «La demolició de la torre del Castell (1928)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2004, p. 57-77.

el que sí coneixem és que, abans de maig de 1932, els Lassala-González eren propietaris d'una activitat empresarial d'èxit que requeria d'un cert espai per al seu desenvolupament. Així, segons que afirmà el número de *Las Provincias* corresponent al 29 de maig de 1932, en aquell moment «Isabel González de Lassala» era l'«alma» d'una «fábrica de alfombras de nudo a mano» anomenada «Edeta» que, segons assegurava el diari valencià, «compite ventajosamente con la nacional de tapices»²². Cosa que, sens dubte, indica que devia tractar-se d'una empresa d'una certa trajectòria i grandària. És a dir, que no era un negoci ni xicotet ni de recent creació.

Nombre registro en la Hacienda	Nº	Cl.	Edad	Sexo	NOMBRES Y APELLIDOS	DOMICILIO	Nº	Cl.	Edad	INDUSTRIA QUE EJERCE	Clase al Trienio Planta	Cl.	Clase al Trienio Planta	Cl.
43	1	2	35		Pedro Laborde Garcia Baja 17-11-1934	Salmerda 12				Exportador pólvora casca Nada notorio	40	---	---	50
44	1	5	30		José M ^a Placelis Ferrer	Y. Oliver 30				3 vases 1800s	45	---	---	55
49	2	3	26		Isabel Palos Medina Baja 17-11-1934	Beallure				Artículo 30 pesos y medias	47	25	---	55
50	2	3	26		Salvador Garcia Casted	Valencia 55				Artículo 30 pesos y medias	137	25	---	75
51	2	3	31		Miguel de los Santos Pérez Bravo Baja 17-11-1934	Bayon 71				Comisionista muestrario	133	---	---	55
54	3	1	6		Vicente Lassala Miguel	P. Guillen				3 telares a mano	525	---	---	54
55	5	1	70		Hijos de Miguel Gil					For. medias 6 telares a mano	52	40	---	55

Nombre registro en la Hacienda	Nº	Cl.	Edad	Sexo	NOMBRES Y APELLIDOS	DOMICILIO	Nº	Cl.	Edad	INDUSTRIA QUE EJERCE	Clase al Trienio Planta	Cl.	Clase al Trienio Planta	Cl.
40	2	1	25		Manuel Medina Andubert	S. Garcia, 2				Telares de pila	520	---	---	49
43	2	4	2		Manuel Andubert Andubert Baja 17-11-1934	S. Olmos, 11				Telares sencillos sin pila	525	---	---	49
46	2	1	2		José Andubert Andubert	S. Olmos, 19				Sale comestible	115	---	---	49
47	3	1	42		Vicente Lassala Miguel	P. Guillen, 2				3 telares a mano alfombras	525	---	---	49
48	3	1	45		José Gil Andubert	S. Olmos, 11				For. gruesos sencillos 4 telares 1500s	525	---	---	49

Libres de Registre de l'Alta Cambra de Comerç corresponents a 1934 (dalt) i 1942 (baix).

Així, no sembla forassenyat indicar que és molt probable que el matrimoni Lassala-González, exponent de la nova i incipient burgesia industrial valenciana, s'interessara pel Palau d'Alaquàs per una doble motivació: en tant que lloc emblemàtic que els atorgaria una certa aura nobiliària²³; i en tant que immoble

²² «En la Feria muestrario. El director de Comercio en Valencia», *Las Provincias* (29-V-1929), p. 13.

²³ Vull agrair a Manolo Portugués els comentaris que m'ha fet en aquest sentit. Des del seu punt de vista, no és descartable que els Lassala tingueren la pretensió, des de bon començament, de condicionar una part de l'immoble per al seu gaudi residencial, podríem dir.

o dipòsit on situar els diversos i voluminosos telers que la fàbrica d'estores necessitava per a funcionar. Dit d'una altra manera: en 1930 el Castell *també* atragué els Lassala en tant que «magatzem» de grans dimensions; local ampli, barat i pròxim a la ciutat de València on poder ubicar el taller d'estores que, ben probablement, amb anterioritat a aquella data ja tenien en marxa.

D'aquesta manera, no sabem amb exactitud en quin moment començà a funcionar la fàbrica al Castell d'Alaquàs. Però sí que, segons consta en el llibre de registre de l'Alta Cambra de Comerç de València, conservat a l'Arxiu Històric de la Comunitat Valenciana²⁴, en 1934 Vicente Lassala Miquel era propietari de l'activitat que, a l'apartat «Industria que ejerce», es descrivia com a «3 telares a mano», que estava ubicada en el carrer «P. Guillem» d'Alaquàs i que tenia assignat el «54» com a «Número registrado en la Hacienda».

Per tant, el que assenyala aquesta valuosa informació –que dec a l'amabilitat d'Adrià Hernández– és que la fàbrica d'estores del Castell degué començar a funcionar durant els anys de la Segona República –en 1934, com a mínim–, quan el matrimoni Lassala-González encara no era el propietari de la totalitat de l'edifici alaquaser; i no amb posterioritat a la Guerra Civil, com havíem considerat fins ara²⁵.

En el mateix sentit, al llibre «Matrícula Pueblos. Año 1942. Tomo 1º», conservat també a l'Arxiu Històric de la Comunitat Valenciana²⁶, es pot llegir pràcticament la mateixa informació que en el de 1934, és a dir: que Vicente Lassala Miquel

Declaració d'Isabel González Gómez de data 5 de febrer de 1941.

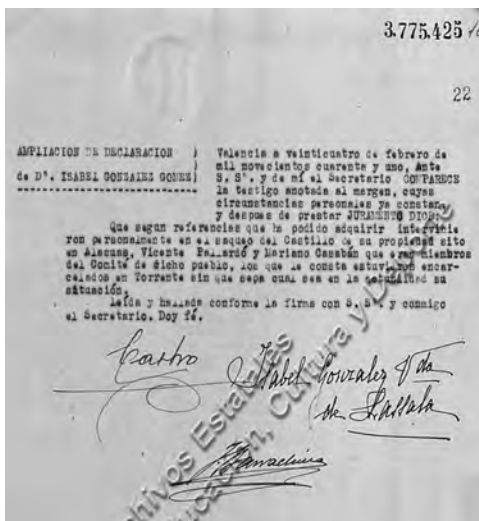
²⁴ És possible consultar-lo en línia a través del portal «SAVEX-OPAC. Arxius Valencians en Internet».

²⁵ Així havia sigut indicat, per exemple, a la p. 157 del volum de *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* corresponent a 1983, com després veurem.

²⁶ És possible consultar-lo en línia a través del portal «SAVEX-OPAC. Arxius Valencians en Internet».

era el titular d'una indústria que, en aquest cas, es descrivia com a «3 telares a mano alfombras», que estava ubicada en el carrer «P. Guillem, 2» i que ara figurava amb el «47» com a «Número registrado en la Hacienda». De la informació que inclou aquest nou volum (pràcticament idèntica a l'anterior), el que més crida l'atenció és que Lassala Miquel continuara figurant com a titular de l'activitat. És a dir, que no s'haguera formalitzat el canvi de titularitat.

D'una altra banda, entre la documentació relativa a la Causa General de València incoada amb posterioritat a la Guerra Civil hi ha una declaració, de data 5 de febrer de 1941, en què Isabel González Gómez detallava el «saqueig» –és la paraula que hi utilitzà– a què, durant la contesa bèl·lica, havia sigut sotmés el Castell²⁷. Tanmateix, en aquella declaració no es llig cap referència ni als telers ni a la fabricació d'estores que es portava a terme a l'edifici. Probablement, perquè no varen patir cap dany²⁸. Diu el document: «Ante el Sr. Fiscal», «compareció el testigo anotado al margen, de cincuenta y tres años de edad, de estado viuda, natural de Valencia, de profesión labores²⁹, que no ha sido procesado»; «y después de prestar juramento de decir verdad y enterado de las penas por falso testimonio, fué interrogado y dice: Que es propietaria del Castillo de Alacuás y alrededor de unas veinte hanegadas de tierras, que el Castillo fue saqueado, sustrayendo además de los muebles antiguos, gran cantidad de vino con sus toneles correspondientes, calculando el valor de lo sustraído en unas setenta y cinco mil

Ampliació de la declaració d'Isabel González Gómez de data 24 de febrer de 1941.

²⁷ Dec també aquesta informació a l'amabilitat d'Adrià Hernández.

²⁸ En referència al període 1936-1939, en el llibre *Algo de mí* (2017, p. 22) Maria Esteve escrigué: «Durante la antedicha guerra [civil], el Castillo fue decomisado y ocupado varias veces por grupos de refugiados».

²⁹ «De profesión labores» contrasta amb la informació que havia donat en 1932 el diari *Las Provincias*, en situar-la al capdavant d'Edeta.

pesetas, incluídos danys causados en la azulejería y herrajes antiguos. Que no puede hacer acusación concreta en este momento, pero ofrece comparecer con más datos para ampliar su declaración».

I, efectivament, tal com havia anunciat, Isabel González comparegué novament dèneu dies després, el 24 de febrer de 1941, per a fer la següent «ampliación de declaración»: «Que según referencias que ha podido adquirir, intervinieron personalmente en el saqueo del Castillo de su propiedad, sito en Alacuás, Vicente Pallardó y Mariano Casabán, que eran miembros del Comité de dicho pueblo, los que le consta estuvieron encarcelados en Torrente sin que sepa cual sea en la actualidad su situación». Per tant, el que realitzà en aquesta «ampliació» fou una acusació concreta.

En referència a aquestes declaracions, cal precisar que, encara que en totes dues ocasions Isabel González s'identificà com a «propietaria del Castillo de Alacuás», en aquell moment, febrer de 1941, no ho era en la seua totalitat; ja que, com hem vist,

no adquirí la sisena part indivisa del Palau fins el 31 de març de 1941. Amb tot, és evident que, en la pràctica, des de 1930 devia actuar com si en fóra la propietària única. I, d'una altra banda, és molt probable que, quan féu aquelles dues declaracions –recordem-ho: el 5 i el 24 de febrer de 1941–, ja sabera que adquirir la part del monument que li faltava era només qüestió de setmanes, potser de dies; ja que el 27 de gener d'aquell any María Manuela Liberta Ruiz Regot n'havia esdevingut la propietària. Amb la qual cosa és possible que, en febrer de 1941, Isabel González i la nora de Josefa Gil Roca tingueren, fins i tot, ja acordades les condicions de la compra-venda.

Així mateix, he pogut localitzar dues referències de l'any 1942 que suposen una expressiva manifestació de l'activitat industrial que aleshores es portava a terme dins del monument. D'una banda, el número de *Las Provincias* correspo-

Publicitat d'Edeta, que aparegué al programa de festes d'Alaquàs corresponent a l'any 1942.

nent al 21 d'octubre de 1942 al·ludia a la «importantíssima fábrica de alfombras» que, en el «histórico Castillo de Alacuás», posseïa «la señora viuda de Lassala»³⁰, que la identificava així com a empresària; mentre que, d'una altra, a la sisena pàgina del programa de festes d'Alaquàs d'aquell any, destinada a publicitat i dividida en dues columnes de quatre requadres cadascuna, es reproduïa, a la tercera posició de la columna de l'esquerra, una publicitat d'«Edeta», que era descrita com a «Fábrica de Alfombras de Nudo a Mano», ubicada al «Castillo de Alacuás (Valencia)» i amb «Teléfono 11005».

Si comparem aquesta publicitat amb les altres set amb què comparteix pàgina, dues particularitats criden l'atenció: la primera és el número de telèfon, ja que només l'anunci d'Edeta i el que està en paral·lel seu, a la columna del costat –pertanyent a l'empresa d'«Alcoholes, Vinos, Aceites y Licores Vicente García», situada a la «Calle de Embañ, 28» de València–, n'incorporen; i la segona és que són també únicament aquestes dues publicitats les que fan constar el topònim «Valencia»: una, en referència a la província; i l'altra, a la ciutat. La qual cosa porta a pensar: en primer lloc, que la publicitat d'Edeta no degué ser dissenyada expressament per al programa de festes d'Alaquàs³¹, sinó que potser era un anunci que la propietària utilitzava per a publicitar l'empresa per la regió i l'estat (altrament, no hauria calgut assenyalar que el «Castillo de Alacuás» estava situat a la província de València); i en segon, que és segur que el terminal d'aquell número de telèfon de cinc xifres no es trobava emplaçat en el propi Castell, sinó en alguna oficina que l'empresa poguera tenir a València, o fins i tot a la casa particular d'Isabel González, ja que cap de les publicitats de negocis alaquasers que anunciava el programa de festes de 1942 no feien constar número de telèfon³².

A més d'aquestes referències, es dona la circumstància que, durant els anys de postguerra, dos historiadors valencians –com a mínim– varen deixar també constància de l'activitat empresarial que es portava a terme a l'antic Palau dels Aguilar. Així, en 1943, a l'obra *Castillos de España (Su pasado y su presente)*, Carles Sarthou Carreres afirmà que «actualmente es dueña de esta histórica construcción la señora viuda de Lassala, y allí tiene una importantísima fábrica

³⁰ «Valencia al día», *Las Provincias* (21-X-1942).

³¹ Certament, devien ser pocs els alaquasers que, en aquella data, pogueren permetre's el luxe d'adquirir una estora feta a mà.

³² Pepe Soriano em confirma que si en 1942 hi havia algun telèfon a Alaquàs, és segur que el seu número de contacte no tenia cinc xifres.

de alfombras»³³. I en semblants termes s'expressà, en 1961, Ángel Dotor, que al número 41 de la *Revista Geográfica Española* asseverà que, després del «lamentable derrumbamiento de uno de sus torreones y la escalera, [...] pasó a ser propiedad de la señora viuda de Lassala, quien estableció allí una importante fábrica de alfombras»³⁴.

D'una altra banda, mentre buscava dades per a elaborar el present estudi vaig poder parlar amb Carme Mateu³⁵, cèlebre pintora i regidora de cultura del primer ajuntament democràtic d'Alaquàs, que em relatà una anècdota dels anys en què, al Castell, es portava a terme l'activitat industrial a què estic fent referència. Així, Carme, que nasqué en 1944, explica que, quan acabà la carrera de Belles Arts, allà pels anys 1964-1965, decidí establir-se pel seu compte; i pensà que, per a portar a terme la que desitjava que fora la seua primera activitat professional, li calia un espai ampli, una mena d'estudi on poder dibuixar i pintar. Fou així com se li va ocórrer que una de les moltes sales desocupades del Castell podria constituir un magnífic lloc per a ella; i amb aquesta idea anà a València a parlar

Teler en desús a la sala de la Xemeneia del Castell (Febrer de 1990).
Estores amuntegades a una de les habitacions del Castell (Febrer de 1990).

³³ Vegeu: ROCA, R.: *Un passeig per la història del Castell-Palau d'Alaquàs (1880-1975)*, Alaquàs, 2008, p. 110.

³⁴ *Ibidem*, p. 113.

³⁵ Entrevista personal mantinguda el 23 de maig de 2019.

amb la propietària de l'edifici. Isabel González la rebé molt amablement i, quan Carme li exposà el motiu de la visita, li contestà: «¿Pero tú, de parte de quién vienes?». Carme li digué que de part de ningú, que hi havia anat per iniciativa pròpia. I aleshores l'ama del monument li respongué que, cedir-li o llogar-li una estança, no; però que, si ho desitjava, podia anar alguna vegada allí a pintar. I així ho féu durant algun temps.

Pel que fa a la data de tancament de la fàbrica d'estores, cal consignar que, de la mateixa manera que resulta molt complicat establir l'any exacte en què començà a funcionar aquella empresa, és també molt difícil fixar el precís moment en què deixà de fer-ho³⁶. Una data, la de cessament de l'activitat industrial, que per les declaracions orals d'algunes persones, entre les quals l'extreballadora Emilia Haba Giménez, cal situar al voltant de 1970. És a dir, uns cinc anys abans de la defunció d'Isabel González. De manera que, a hores d'ara, es pot afirmar que aquell important taller de catifes estigué actiu a Alaquàs al llarg d'uns 35-36 anys, des de 1934 fins a 1970, aproximadament.

Finalment, puc confirmar també que, durant el reportatge fotogràfic del Castell que, en febrer de 1990, vàrem realitzar Esther Álvarez, Jaume Sanz i jo –en la nostra condició de membres de l'agrupament escolta Argila–, vàrem comprovar dues coses: que a algunes habitacions de l'edifici hi havia estores amuntegades –exponent, sens dubte, de l'activitat industrial que unes dècades abans s'hi havia portat a terme–; i que, a la sala de la Xemeneia, quedava en desús un teler d'enormes dimensions que, pel seu gran tamany, ens sorprengué i no vàrem dubtar a fotografiar.

LES TREBALLADORES DE LA FÀBRICA

Una de les qüestions que més interés i curiositat em despertà, en començar l'estudi, fou poder identificar les persones que varen treballar a la fàbrica d'estores. Sabia, a través dels volums de *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* i de diverses referències –com ara el llibre *Algo de mi*, de Maria Esteve–, que hi havien laborat Dolors Peiró, *la Coa*, i diversos membres de la família Pallarés. Però res més.

³⁶ A l'Ajuntament d'Alaquàs no es conserva cap tipus de registre on conste quines eren les activitats industrials que es portaven a terme al municipi abans dels anys vuitanta. Vull agrair a Francesc Gil la seua amabilitat i ajuda.

D'aquesta manera, al volum de *Quaderns d'Investigació* corresponent a 1983 hom reproduí una fotografia –que també incloc en aquest estudi– pertanyent a la filla de Dolors Peiró amb el següent peu de foto: «Després de la guerra la Viuda de Lassala condicionà algunes dependències del Castell per a confeccionar catifes. S'hi pot vore tres telers, i també a Dolores Peiró, *la Coa*»³⁷. Mentre que al volum de *Quaderns* corresponent a 1994 figura una fotografia de diversos membres dels Pallarés acompanyada de l'explicació que arribaren a Alaquàs, procedents de Carcaixent, al voltant de 1940; i que la família «fou allotjada en el Castell per mediació del Dr. [Vicent] Pallarés (que era família de la viuda [de] D. Vicent Lassala). Al Castell viurién durant dos anys mentre construïen la casa dins de l'hort i fins i tot arribarien a treballar en els telers que funcionaven dintre del Castell en la confecció de les catifes»³⁸.

Amb tot, era evident que, en aquell taller, hi havien laborat moltes més persones. I així, gràcies a l'ajuda dels amics Baltasar Escrivà, Adrià Hernández, Pepe Soriano i Maria Esteve he pogut saber que, majoritàriament, la confecció d'estores fou desenvolupada per dones adolescents i jòvens; i he identificat a set de les alaquaseres que varen treballar a la fàbrica en èpoques diferents. Quatre d'elles, Dolors Peiró, Dolors Ferrer, Antonieta Planells i Carmen Legua, ja varen faltar; però les altres tres, Maria Cervera i les germanes Emilia i Iluminada Haba, continuen vives i és així que recorden anècdotes i detalls ben il·lustratius i interessants del seu pas per Edeta. D'una altra banda, també he pogut identificar –mínimament, però– a tres dels hòmens que hi laboraren: Facundo Ferrer Miguel, de la família *dels Xocolaters*³⁹; un tal Rafael, que era de Xirivella; i Ramon, que tenia una gran vinculació amb els Lassala, i que fou l'últim estatger del Castell, abans que l'edifici passara a ser de propietat pública.

Finalment, també he tingut la fortuna d'entrevistar Amparo Lozano, que, en companyia del seu marit i fills, visqué durant la dècada dels anys cinquanta al Castell, en qualitat d'estatgera; i, en conseqüència, conegué de prop l'activitat industrial que es desenvolupava a la sala de la Xemeneia, exactament en el pis superior on ella i la seua família residien.

³⁷ *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 1983, p. 157.

³⁸ *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 1994, p. 148.

³⁹ Dec aquesta informació a l'amabilitat de Paquita Martí Miguel, cosina germana de Facundo.

DOLORS PEIRÓ PEIRÓ (1938-1954)

Segons la informació que m'ha proporcionat la seua filla, Maruja Daries Peiró⁴⁰, a qui vull agrair l'amabilitat manifestada, Dolors Peiró Peiró, *la Coa*, nasqué a Alaquàs el 24 d'agost de 1922, i començà a treballar a la fàbrica d'estores quan tenia 14 anys, és a dir, al voltant de 1936. De fet, no és agosarat pensar que l'activitat empresarial es degué mantenir activa almenys durant una part de la Guerra Civil. Dolors deixà de treballar-hi en 1954, quan tenia 32 anys, en el moment en què es casà amb Enrique Daries Cardona, que era originari de Torrent. Finalment, va morir el 3 de gener de 1970, als 47 anys d'edat.

Dolors Peiró Peiró en els seus anys de joventut.

Enrique Daries, espòs de Dolors Peiró, en els seus anys de joventut.

A part dels records de la seua filla Maruja, del pas de Dolors per aquell taller posseïm tres testimonis documentals. El primer és gràfic: es tracta de la fotografia abans al·ludida, en què Dolors es veu d'esquenes (és la primera per l'esquerra) i davant d'un gran teler, vestida de negre, amb sandàlies i davantal, en plena labor de confecció d'una estora de considerables dimensions. A la seua dreta, hi ha un home de mitjana edat, abillat amb espardenyes, pantaló negre i camisa blanca. Possiblement siga Rafael, de Xirivella, que segons recorda Maruja treballà a la fàbrica en els anys en què també ho féu sa mare. Finalment, al fons, davant d'un teler de tamany més reduït, veiem una xica jove –de la qual no és possible conèixer la identitat– que mira a càmera i té al davant dos estores xicotetes.

⁴⁰ Entrevista personal realitzada el 13 de maig de 2019.

A la banda dreta de la fotografia, apegat a la paret, es veu un tercer teler que, en el moment de prendre la imatge, sembla no estar en ús. Segons la informació reportada per Carlos Barberà, director del Castell, la habitació en la qual fou realitzada la fotografia es correspon amb l'actual sala La Torre, la primera que trobem quan pugem l'escala que hi ha entrant al Castell a mà dreta. Tal com he avançat, aquesta bella imatge ja fou reproduïda fa trenta-sis anys, en el volum de *Quaderns d'Investigació* corresponent a 1983.

Aspecte que presentava la Sala La Torre durant els anys 40, amb dos telers d'estores en plena producció.
La primera per l'esquerra és Dolors Peiró.

El segon testimoni és novament una fotografia, aquesta vegada realitzada al claustre superior del Castell. En ella es distingeixen quatre dones –treballadores de la fàbrica, probablement– i dos xiquets. De les sis persones que conformen el conjunt, només és possible reconèixer Dolors Peiró, *la Coa*, que és la segona començant per la dreta. Totes dues fotografies, tant aquesta com la dels telers, degueren ser realitzades a principis de la dècada dels anys cinquanta.

El tercer document al·ludit remet als records de Maria Esteve Llàcer, que a les seues memòries, titulades *Algo de mi* i publicades en 2017, féu referència a la «fàbrica de alfombras trabajadas de forma artesanal» que Isabel González Gómez posà en marxa al Castell. Diu Maria: «Allí trabajaban algunas personas de la

Imatge presa al claustre superior del Castell durant els anys 40. Dolors Peiró és la segona per la dreta.

Esquela-recordatori de Dolores Ferrer Peiró.

localidad, entre ellas mi amiga Lola Peiró, *la Coa*; y no eran pocas las veces que con alguna de la pandilla íbamos a verla, quedando admiradas del laborioso trabajo manual. No sé los motivos por los cuales la fábrica desapareció, quedando al cuidado el Castillo de los varios caseros que se fueron sucediendo. Creo que los últimos fueron el matrimonio formado por Luis Mengod y Amparo Lozano, amigos y grandes admiradores del teatro».

DOLORS FERRER PEIRÓ (1939-1948)

Una altra de les xiques d'Alaquàs que, amb el seu treball, contribuï al manteniment i creixement de la fàbrica d'estores és Dolores Ferrer Peiró, que era cosina de Dolores Peiró, *la Coa*, i que havia nascut en 1924. Dolores Ferrer degué entrar a treballar al Castell per intercessió de la seua cosina, potser només acabar la Guerra Civil, entre 1939 i 1940; i deixà de fer-ho amb motiu de la seua defunció, esdevinguda de manera sobtada i prematura el 10 de juliol

de 1948, quan a penes tenia 24 anys d'edat. Gràcies a la seua reneboda, Maruja Daries, he tingut accés una fotografia seua de tipus carnet; i també a l'esquela-recordatori que es publicà a propòsit del seu soterrar.

ANTONIETA PLANELLS ALFONSO (1939-1944)

La tercera de les xiques que varen treballar a Edeta, i que ja no estan entre nosaltres, és Antonieta Planells Alfonso, que era filla del matrimoni integrat per José María Planells Ferrer i Antonia Alfonso Peiró, i germana de María Rosario Planells Alfonso, la fundadora de la botiga d'electrodomèstics Ca Làzaro, actual Marogar. Tal com expliquen els seus nebot i renebot, Rafael Garcia Planells i Rafael Juan Ruiz Garcia⁴¹, Antonieta nasqué en 1925, i va morir el 31 d'octubre de 2003, als 78 anys d'edat.

Imatge de Dolors Ferrer Peiró durant els anys en què treballà a la fàbrica d'estores.

El seu nebot assevera que no degué treballar molt de temps a la fàbrica d'estores, ja que, ben joveneta, potser al voltant dels 19-20 anys, començà a brodar, ocupació que esdevingué el seu ofici. Per tant, d'aquesta informació podem deduir que Antonieta degué començar a treballar a Edeta en acabar la Guerra Civil, potser en 1939 o 1940; i degué deixar-la al cap de quatre o cinc anys, potser en 1944.

Imatge de maduresa d'Antonieta Planells Alfonso.

Antonieta Planells (al centre) durant una cavalcada de finals dels anys 50.

⁴¹ Entrevista personal realitzada el 13 de maig de 2019.

Antonieta Planells (al centre), la seua germana Teresa (la primera per la dreta)
i tres amigues pelant gallines.

Entre els records que d'Antonieta guarda el seu renebó, explica que sa tia-àvia li contava que, a la fàbrica d'estores, cada dia els feien treballar cinc minuts més del compte, ja que, aquest plus de minuts, multiplicat per tots els dies que té un mes i tots els treballadors d'Edeta, suposava un bon grapat d'hores, al cap dels mesos.

CARMEN LEGUA MARÍ (1939-1943)

Gràcies a l'amabilitat del seu nebot, Vicent Forment Legua, i de la seua germana, Lolín Legua Marí, he pogut saber que, igual que Antonieta Planells, només finalitzar la Guerra Civil també entrà a treballar a Edeta l'alaquasera Carmen Legua Marí, que havia nascut el 20 de maig de 1928 i era la filla major del matrimoni integrat per José Legua García i Carmen Marí Cervera.

En acabar la contesa bèl·lica el pare de Carmen, José Legua, que era guàrdia d'assalt, fou empresonat per haver-se mantingut fidel al govern

Carmen Legua Marí en una
imatge de 1969.

de la Segona República. I fou així que, a Carmen, amb només onze anys d'edat, li tocà anar a treballar al Castell per tal de contribuir al manteniment de la família. S'hi estigué uns quatre anys, aproximadament; fins al 1943, el moment en què son pare, que ja havia sigut alliberat, muntà una de les moltes fàbriques de mobles que animaren l'economia local durant la postguerra. Amb la qual cosa, podem dir que Carmen deixà els telers d'estores pels torns de fusta; i que, com tants d'altres alaquasers, passà la seua adolescència i joventut treballant sense descans.

Finalment, cal apuntar que Carmen es casà amb José Constant Fernández, amb qui tingué una filla, Carmen Constant Legua; i que va morir fa poc més de setze mesos, el 13 d'abril de 2018, quan estava a punt de complir els 90 anys.

MARIA CERVERA SENA (1943-1956)

Pel que fa a les tres treballadores d'Edeta amb les quals he pogut conversar, la degana n'és Maria Cervera Sena, *la Terreola*⁴², que nasqué en 1929 i està a punt d'arribar als 90 anys d'edat. Maria recorda que hi entrà a treballar en 1943, quan tenia 14 anys; i que s'hi estigué durant un període de 13 anys, fins al 1956; de manera que deixà l'ofici quan en tenia 27. Amb la qual cosa ja podem deduir que totes, o quasi totes, les xiques de les quals tenim notícia hi varen laborar entre els 13 i els 28 anys, aproximadament. És a dir, durant l'adolescència i joventut⁴³.

D'una altra banda, Maria també explica que, després de deixar el treball a la fàbrica d'estores, mantingué una relació de gran cordialitat amb Isabel González i el seu fill Bernardo Lassala, a qui, essent president de la Diputació de València –entre 1958 i 1969–, arribà a visitar en alguna ocasió.

LES GERMANES EMILIA I ILUMINADA HABA GIMÉNEZ (1955-1967)

Les treballadores més joves que he pogut identificar són les germanes Emilia i Iluminada Haba Giménez, amb les quals vaig poder contactar gràcies a l'ajuda

⁴² Entrevista personal realitzada el 21 de març de 2019.

⁴³ En aquest sentit, cal recordar que l'anomenat «Fuero del Trabajo», una de les set lleis fonamentals del franquisme (que fou aprovada en 1938, abans de la finalització de la Guerra Civil), prohibia el treball públic a les dones casades, excepte comptades excepcions. Amb això, hom pretenia apartar-les del món laboral i conduir-les envers les tasques domèstiques i els rols d'esposes i mares. Dec aquesta informació a Manolo Portugués.

d'Adrià Hernández i Josep A. Murillo. Naturals de Requena, on nasqueren el 12 de desembre de 1942 i el 10 d'abril de 1944, respectivament, vingueren a viure a Alaquàs quan Emilia tenia dos anys i Iluminada no arribava als dotze mesos. I, tal com explica la major, entraren a treballar a Edeta en 1955, quan ella tenia 13 anys i la seua germana, 12. Emilia recorda que hi havia en marxa set telers: tres grans i quatre xicotets. I que tots set estaven ubicats a la sala de la Xemeneia. També explica que hi arribaren a treballar unes quinze persones, la major part procedents d'Alaquàs, però també d'altres municipis pròxims, com ara Aldaia, Xirivella i Mislata. Les dues germanes laboraren a la fàbrica d'estores durant dotze anys, fins al 1967, el moment en què varen contraure matrimoni. Iluminada es casà uns mesos abans que Emilia; i, en conseqüència, deixà el taller amb anterioritat.

Fotografia actual d'Emilia
Haba Giménez.

Fotografia actual d'Iluminada
Haba Giménez.

Les germanes Emília i Iluminada Haba Giménez (primera i segona per l'esquerra)
treballant a un dels telers que hi havia a la sala de la Xemeneia.

Entre els detalls i les anècdotes que evoca d'aquella època, Emilia conta que començaven la jornada laboral ben prompte, al voltant de les sis del matí. I que, depenent de la faena que tingueren (sembla que la fàbrica funcionava en gran part a demanda), s'hi estaven més o menys hores: set, vuit, nou... tantes com fora necessari. Unes vegades treballaven a jornal i d'altres, a destall. I com que, al principi, ni lluminada ni ella no tenien l'edat legal per a treballar, quan arribava una inspecció les amagaven enterrant-les a dins d'una de les muntanyes de llana que servien per a confeccionar les estores.

D'una altra banda, explica que, durant aquells anys, al claustre del Castell es criaven xampinyons: estenien fem, llançaven la llavor, ho regaven i eixien els bolets. I també que, quan era temporada, hi escampaven i classificaven cebes. Emilia conserva, com a record d'aquells anys de joventut i dur treball a les entranyes del que hui és el principal edifici civil d'Alaquàs i símbol característic del patrimoni valencià, tres fotografies magnífiques, totes tres davant d'un teler amb una estora a mig fer. A la primera es distingeixen, mirant a càmera: ella (la

de l'esquerra), la seua germana Iluminada (al centre) i una companya a qui no és possible identificar. Les germanes Haba, somrients, van vestides de dol a causa de la recent defunció del seu pare; i l'amiga porta ulleres i una brusa de color clar. En la segona fotografia, s'hi veuen les mateixes tres xiques treballant, però aquesta vegada només Emilia mira discretament a càmera. I en la tercera, molt semblant a la primera, tornen a aparéixer tres xiques mirant a l'objectiu de la càmera; però ara el lloc d'Iluminada l'ocupa una quarta xica amb faccions orientals, possiblement japonesa, que tampoc no és possible identificar. En totes tres fotografies –realitzades en el mateix dia de principis dels anys seixanta a la sala de la Xemeneia–, crida l'atenció el tub fluorescent que penja de la part superior del teler, i que tenia per objecte facilitar que les jóvens portaren a terme el complex treball de creuament de llanes amb les màximes garanties d'encert.

Emilia pensa que la fàbrica d'estores encara degué continuar en funcionament dos o tres anys més després de deixar-la ella, fins al 1970, aproximadament. Quan ja no hi treballava, tornava sovint al Castell, ja que havia fet molta amistat amb Ramon, l'estatger. I, en aquest sentit, explica que quan Ramon marxava de vacances, li deixava les claus perquè anara a donar de menjar als animals.

Amparo Lozano i Luis Mengod en una imatge de 1959.

Fotografia actual d'Amparo Lozano Díaz.

AMPARO LOZANO DÍAZ (1954-1960)

En darrer terme, també he tingut ocasió de conversar amb Amparo Lozano Díaz, que no treballà a Edeta, però visqué al Castell, en companyia de la seua família i en qualitat d'estatgera, entre els anys 1954 i 1960⁴⁴. I, en conseqüència, conserva nombrosos records de la fabricació d'estores, una activitat que es desenvolupava molt a prop d'ella. Tant, que fins i tot hi arribà a participar d'una manera indirecta, com de seguida tindrem ocasió de comprovar.

Amparo Lozano, juntament amb el seu marit i fill, davant d'un dels telers que hi havia al Castell.

Amparo va nàixer el 10 de setembre de 1929 a la ciutat de València (està a punt de complir els 90 anys). En 1952 es casà amb Luis Mengod Aparicio, que era originari de Camarena de la Serra (Terol), tot i que des dels quatre anys vivia també a València. Luis era fuster de professió, i realitzava treballs de manteniment per a Isabel González Gómez. Fou així que, un parell d'anys després de casar-se, la propietària del Castell els oferí, a ell i a la seua muller, la possibilitat d'anar a viure al monument a canvi de fer d'estatgers, és a dir, d'encarregar-se de la vigilància i el manteniment de l'edifici. Luis i Amparo acceptaren la proposta, i juntament amb el seu fill Luis, de poc més de dotze mesos d'edat, en 1954 s'instal·laren al Castell. Hi visqueren al voltant de sis anys, fins a 1960, en

⁴⁴ Entrevista personal realitzada el 22 de maig de 2019. Vull agrair l'amabilitat i l'ajuda de Vicent Sanchis Serrano i Amparo Mengod Lozano.

Amparo Lozano i el seu fill Luis a una de les torres del Castell.

què es traslladaren al carrer de sant Jeroni, ja que desitjaven tenir una casa pròpia. En 1958, mentre Amparo i Luis encara vivien a l'edifici, nasqué Pepe, el segon fill del matrimoni.

Amparo Lozano amb el seu marit i fills, Luis i Pepe, al claustre del Castell.

D'aquell període de temps, Amparo recorda que ocupaven les estances de l'entresòl de la banda oest, exactament a la part de baix de la sala la Xemeneia. I que hi accedien a través d'una escaleta –que actualment no existeix– que donava directament al claustre, tal com es pot observar a una de les fotografies que es reproduïx en aquestes pàgines. També recorda que, durant aquells anys, el claustre del Castell estava fet un desastre: brut, ple de trastos i amb les columnes emblanquinades. I que varen ser dos treballadors de la fàbrica d'estores, Rafael –de Xirivella– i Ramon –el futur estatger del monument, que en aquell moment vivia a València al servei d'Isabel González–, els qui el netejaren i varen traure la calç dels pilars. Com Emilia, també evoca que al claustre es criaven xampinyons. I que era el lloc on, de tant en tant, netejaven les estores que portaven per a guardar.

Pel que fa al procés de fabricació de catifes, Amparo explica que els telers se situaven a la sala de la Xemeneia; i que allí treballaven entre set i vuit persones, de les quals, a més de Rafael i Ramon, recorda Maria Cervera, *la Terreola*, i les germanes Emilia i Iluminada Haba. Amparo mai no treballà als telers, però sí que n'estigué en contacte indirecte, podríem dir. Així, en un moment determinat, la propietària del Castell li preguntà si li importaria llegir en veu alta per a les xiques, mentre treballaven. Ella contestà que ho faria de gust, perquè era una activitat que li plaïa molt. I fou així com, durant un període de temps indetermi-

nat, de tant en tant Amparo pujava a la sala de la Xemeneia i llegia en veu alta els volums que li indicava l'ama, activitat que, per a ella, esdevingué una mena de distracció. No sap dir exactament quines lectures realitzava, però sí que eren llibres que aportava Isabel González (no volia que els triara Amparo) i que no eren d'entreteniment, sinó de temàtica seriosa: històrica i religiosa. També explica que, el que en aquell moment li semblà una activitat innocent, dedicada potser a la instrucció i distracció de les jóvens, temps després veié que era la manera que la propietària ideà per tal de vigilar i controlar indirectament les treballadores. És a dir, d'afavorir la concentració en la faena, tot evitant que es distraueren xarrant entre elles.

Del seu pas pel Castell, Amparo conserva tres excel·lents fotografies. En la primera veiem el matrimoni amb el fill gran, Luis, davant d'un teler que té una estora a mig fer. A la banda esquerra de la imatge es distingeix la cara d'un adolescent –possiblement, el germà d'alguna de les treballadores– que, de manera divertida, trau el cap entre els fils. La foto té escrita, per la banda de darrere, una dedicatòria dirigida a Enrique Lozano Díaz, germà d'Amparo: «Para Enri, con todo cariño de sus hermanos y sobrinito. PD: Para que veas la alfombra que te estamos haciendo».

En la segona foto distingim Amparo i el seu fill Luis a una de les torres del Castell, possiblement la nord-est. Crida l'atenció el paisatge d'horta que, en aquell moment, possiblement l'any 1956 o 1957, es divisava des de la part més alta de l'edifici, sense rastre dels habitatges que, pocs anys després, començarien a presidir la perspectiva. Finalment, a la tercera imatge contemplem el matrimoni amb els dos fills, Luis i Pepe, al claustre del Castell. Amparo està asseguda amb els xiquets a la falda; i a la seua dreta té, davant d'una de les columnes, una gran gerra de fang. El seu marit se situa, dempeus, a l'esquerra d'Amparo; i tots quatre estan davant de la porteta que donava a l'escala per la qual accedien a les seues habitacions, que, com ja he apuntat, se situaven a l'entresòl, a sota de la sala de la Xemeneia.

LA FÀBRICA D'ESTORES I LA RECUPERACIÓ DEL CASTELL

El testimoni –directe en uns casos i indirecte en uns altres– d'aquestes vuit dones ens ha permés aproximar-nos a una nova de les moltes i diverses funcions que, al llarg de la seua història, ha acomplit un edifici majestuós que, en origen, fou concebut com a residència senyorial. Així mateix, ens ha portat a endinsar-nos en una xicoteta part del teixit empresarial d'Alaquàs del segle XX; i ens

ha permés posar rostre, nom i cognoms, a les persones que varen deixar una part de la seua vida treballant –vivint, sentint i somniant– a les estances de tan singular edifici.

En aquest sentit, no hi ha dubte que la fàbrica d'estores del Castell, de la qual fins ara tan sols disposàvem d'informació tangencial i molt reduïda, forma part destacada de la història no sols del monument, sinó de la població d'Alaquàs. Una fàbrica que s'hi instal·là com a conseqüència del deteriorament secular de l'edifici (mai no s'hi hauria muntat una activitat així, en cas d'haver-se conservat en perfectes condicions), i que, una mica paradoxalment, a la llarga contribuï a la salvaguarda del monument⁴⁵.

Així, i com ja he apuntat, a la meua manera de veure-ho, en 1930 els Lassala s'interessaren pel Castell no tan sols pel seu valor històric i artístic, sinó també com a «magatzem», per així dir, pròxim a la ciutat de València on poder instal·lar la fàbrica de confecció d'estores que ja devien tenir en marxa. I fou després, una vegada n'eren propietaris i Edeta ja funcionava a ple rendiment, que miraren de restaurar-lo i de recuperar la seua magnificència i qualitats artístiques.

Amb tot, també és possible que tingueren en ment restaurar-lo des d'un principi per a fer-lo servir, també, com a segona residència (les seues grans dimensions permetien compatibilitzar tots dos usos: l'industrial i el familiar). I que la Guerra Civil, la mort de Vicente Lassala i la duresa dels anys immediatament posteriors a la contesa bèl·lica postergaren el projecte de reacondicionament fins a la dècada dels anys seixanta.

Al respecte, tenim constància –a través de dues vies: el diari *Las Provincias* i l'historiador Carles Sarthou Carreres– que, en octubre de 1942, mesos després d'esdevenir-ne propietària única, Isabel González Gómez rebé, de part del govern franquista, un crèdit de 19.987'72 pessetes «para realizar en él obras de conservación»⁴⁶, segons apuntà *Las Provincias*. Una informació que, l'any següent, Sarthou expressà en els següents termes: «El gobierno actual del caudillo Franco, en 1942, acaba de conceder 4.000 duros para la consolidación de este monumento nacional»⁴⁷. I és quasi segur que aquella no degué ser l'única

⁴⁵ Tal com em comenta Manolo Portugués, no es tracta d'un cas excepcional, ja que la major part dels monuments històrics que han arribat fins als nostres dies en condicions més o menys acceptables ha sigut, en gran part, gràcies al seu reaprofitament per als més diversos usos. De fet, la mentalitat conservacionista del patrimoni és recent.

⁴⁶ «Valencia al día», *Las Provincias* (21-X-1942).

⁴⁷ Vegeu: Roca, R.: *Un passeig per la història del Castell-Palau d'Alaquàs (1880-1975)*, Alaquàs, 2008, p. 110.

contribució econòmica de la dictadura a la millora de l'edifici, ja que en 1961 l'historiador de l'art Àngel Dotor assegurà que «es de alabar que el Estado haya consignado en los últimos lustros varias cantidades para reparar y consolidar el monumento»⁴⁸.

Així mateix, a banda d'aquestes quantitats de diners públics, cal pensar que fou també una part de la riquesa econòmica que produí la fàbrica d'estores –és a dir, la riquesa econòmica generada per les persones que hi treballaven– la que serví per a netejar i restaurar un edifici que, malgrat totes les deficiències que encara presentava a la dècada dels anys cinquanta, quan s'hi instal·laren Amparo Lozano i la seua família, resulta evident que a la dels seixanta ja distava molt de ser el corral de fem i runa que, poc temps abans, havia sigut utilitzat per a criar xampinyons i triar cebes. Així ho constata el programa de festes d'Alaquàs de 1961, en afirmar que els propietaris havien «efectuado una meritísima labor de reconstrucción [del Castell] que merece los plácemes de todos los hijos y vecinos de Alacuás y de los valencianos amantes de nuestras tradiciones»⁴⁹; comentari que, amb tot, cal llegir amb les oportunes reserves: sense perdre de vista el gran ascendent que la família Lassala tenia entre les autoritats franquistes locals⁵⁰.

Amb tot, i siga com siga, no hi ha dubte que la riquesa generada pel treball i l'esforç de les persones ressenyades en aquest estudi –i encara d'altres que resten en l'anonimat– contribuí, també, a la recuperació del que, sens dubte, és hui el nostre primer edifici civil: el més simbòlic i segurament també el més estimat pels habitants d'Alaquàs.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 113.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 111.

⁵⁰ Una prova evident n'és que, durant aquells anys, l'antic camí dels Fondos d'Alaquàs –actual avinguda de Miguel Hernández– passà a denominar-se «avenida de Vicente Lassala», nom que mantingué fins a l'adveniment de la democràcia. Al respecte, consulteu el núm. 5 del butlletí *L'Ajuntament Informa*, d'Alaquàs, corresponent a gener-març de 1980.